

ЗА НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ ПРИ ПРЕВЕЖДАНЕТО ОТ ГРЪЦКИ НА БЪЛГАРСКИ В СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА СЛОВАТА НА АВВА ДОРОТЕЙ

Камен ДИМИТРОВ (Велико Търново)

За преподобния Доротея няма конкретни сведения. За него споменава Евагрий Схоластик в своята „Църковна история“ (около 590 г.), когато пише за наставника на авва Доротея — за стареца Варсануфий. Евагрий казва, че последният „още живее уединен в килия“¹. От това косвено сведение се прави извод, че преп. Доротея е живял в края на VI и началото на VII в. За голямото влияние на този църковен писател върху духовния живот на средновековна България говори фактът, че неговите слова и поучения са широко разпространени в два превода. Първият превод е представен по руския препис Чуд. № 164, ГИМ, а вторият (безспорно среднобългарски) е разпространен в голям брой влахо-молдовски, руски и сръбски преписи. Най-ранният ръкопис, съдържащ среднобългарския превод, е Пог. 1054, РНБ, XIV—XIV в., с двуусов, двуеров, търновски правопис². Предмет на това проучване са някои особености на техниката на превеждане от гръцки на български по ръкопис от XVI в., представящ втория превод³.

Материалът за изследването е от слово $\overline{\text{д}}$ (о смиреномудрїи). Задачите са съвсем конкретни: като се използват схемата и материалът от проучването на старобългарския и среднобългарския превод на Oratio XLV (Второ слово на Пасха⁴) и Oratio IX (Надгробно слово на Василий Велики⁵) от Григорий Богослов⁶, да се приложат при изследването на среднобългарския на слово $\overline{\text{д}}$ от авва Доротея (по-нататък само АД). Oratio XLV на Гр. Богослов има старобългарски и среднобългарски (предевтимиевски) превод с допълнителна евтимиевска редакция на предевтимиевския превод. Oratio IX има старобългарски и среднобългарски (евтимиевски) превод. В това изследване се използва материалът от двете слова само по среднобългарския превод. Сравнението между преводите на словата на Гр. Богослов и на АД би следвало да даде материал, който ще позволи да се направят изводи за техниката на превод, за книжовника-

преводач, за книжовната норма, за преводаческия център, в който е извършен преводът, за времето на превеждане и др.

При съпоставката водеща е гръцката лексема (включително и нейни производни поради ниската повтораемост на словоформите в рамките на трите посочени слова). Това дава възможност да се установи вариативността в начина на превеждане. Оформят се няколко модела:

I. Гръцки лексеми, които имат тъждествен превод в слово $\bar{\alpha}$ на АД⁷ и Oratio XLV на Гр. Богослов (предевтимиевски превод):

Гръцка лексема	АД	Oratio XLV
(ή) γραφή	писаніе (63)	γραφῆς-писаніюу (157 б)
δειῖξαι	показати (63)	δειξή-покажетъ (155 а)
καλεῖται	нарицаетъ сѧ (64)	нарицает сѧ (160 б)
μαθεῖν	оучѣдѣти (72)	оучѣдѣти (166 а),
но и сравни	навыкноути (74)	μαθοῦσα-навыкши (221 б)
ὁδηγεῖ	наставлаетъ (78)	ὁδηγηθήση-наставленъ вждешн (164 а)
σωζόμεθα	спасѣ сѧ (65)	σώξει-спсаетъ (165 а)
ταπεινή	смирненъ (75)	ταπεινόν-смирнено (158 б)
χωρεῖ	вмѣщаетъ (67)	вмѣщает сѧ (157 а)

II. Гръцки лексеми, които нямат тъждествен превод при АД и Oratio XLV (предевтимиевски превод):

Гръцка лексема	АД	Oratio XLV
ἄλλον	инаго (73)	ἄλλου-дрогоу (155 а)
γινώσκω	вѣдын (77)	γινώσκει - познаваетъ (156 б)
γυμνός	нагын (73)	γυμνοποδεῖν-необогчено (163 а)
πλέον	павѣ (69)	вѧще (153 б)
(το) ἔνδυμα	одежда (73)	οἰκάνιε (159 б)
σπουδαῖος	поспѣшанъ (70)	σπουδαζόμενον-дръзавно (156 б)
χαμαί	на земян (79)	σπουδῆ-скороутиж (166 а)
		χαμαί еρχομένας- низоу гравѣжжѧ (152 б)

III. Гръцки лексеми, които имат тъждествен превод при АД и Oratio IX на Гр. Богослов (евтимиевски превод):

Гръцка лексема	АД	Oratio IX
ἀθλία	окааніа (78)	ἄθλιος-окааннъ (247 б)
αἰχμαλωσίας	плѣнѣнн (64)	αἰχμαλωτίζοντες-плѣноужѣе (223 б)
αξιοῦθῆ	сподовнѣ сѧ (77)	αξιοῦντος-сподовлѣжшоу
ἐπίβουλος	навѣтнѣнн (64)	ἐπιβουλῆς-навѣтны (228 а)
		ἐπιβουλοῦς-навѣтно (223 а)

(ὁ) εὐλαβῆς εὐχαριστεῖ	вѣгоговѣннѣн (77) вѣгодарнѣъ (77) (237 а)	εὐλάβεια-вѣгоговѣнѣια (232 а) εὐχαρίσται- вѣгодарнѣ
καιρον	временн (69)	врѣмѣ (235 б)
μέγαν	велнка (72)	мѣγα-велнко (248 б)
μεῖζον	волѣн (69)	волше (220 а)
(τοῦ) πεινῶντος	лчюцаго (78)	πεινῶσαι- лчѣше (238 а)
πρᾶγμα	вещн (64)	вещь (226 б)
τρόπον	образѣ (78)	образовѣ (225 б), но срв. нравомѣ (245)

IV. Гръцки лексеми, които нямат тъждествен превод при АД и Oratio

IX:

Гръцка лексема	АД	Oratio IX
ἀπλότητος	простотою (75)	прѣпростѣтка (211а)
ἀρχή	зачало (63)	ἀρχῆς-начала (225 б)
δεόμενος	мола сѣ (77)	деομένων-трьвоужшиѣ (236 б)

V. Гръцки лексеми, които имат тъждествен превод од при АД, Oratio XLV и Oratio IX:

Гръцка лексема	АД	Oratio XLV	Oratio IX
ἀρεταί	добродѣтели (77)	ἀρετῆν- добродѣтѣлн (160 б) ἀρετῶν- добродѣтелиѣ (159 б)	ἀρετῆς- добродѣтѣлн (220 а, 222 б, 224 б)
(τοῦ) ἀρρωστοῦντος	волѣцаго (78)	ἀρρωστήμασιν- волѣзнѣ (156 б)	ἀρρωστημάτων- волѣзнѣ (247 а)
θαυμαστὸν	чюдно (78)	θαυμάσιος-чюднѣн (152 а), но срв. θαυμάζωσι- дивлѣт сѣ (166 б)	чюдно (230 б)
κατω	долоу (71)	долнѣн (165 б), но срв. ннжннѣ (152 б), ннжнн-нхѣ (157 б), долнѣ (234 а)	долннѣн (225 а)
λυπρὸν	печалѣно (67)	λυπηθῆς-опечалншн сѣ (166 а)	печално (231 б)
πεμπόμενοι	посылаѣнн (73)	πέμπεται-поснлаѣт сѣ (163 а)	πέμπεται- поснлаѣт сѣ (225 а)
τελεία	сѣврѣшеное (71)	τελέως- сѣврѣшенѣ (153 б), но срв. τελευταία- конечна.	τελεωτερα- сѣврѣшенѣнѣ (228 а)

(160 б), τελευτᾶν-
скончати сλ (76)

VI. Гръцки лексеми, които се превеждат тъждествено при АД и Oratio XLV, но преводът им в Oratio IX е различен:

Гръцка лексема	АД	Oratio XLV	Oratio IX
(ἡ)ασθένεια	немошъ (78)	ασθενείας-немоши (156 а)	ἀσθενειαν- неможеніе (223 б)

VII. Гръцки лексеми, които се превеждат тъждествено при АД и Oratio IX, но преводът им в Oratio XLV е различен:

Гръцка лексема	АД	Oratio XLV	Oratio IX
μαθεῖν	навыкноуѣти (74)	οὐκ ἐδίδακται (166 а)	μαθοῦσα- навыкши (221 б)
πένητα	нища (72)	πένητος- οὐκομοῦ (162 б)	πένητες- нищїи (226 а)

Видно е, че среднобългарският превод слово δ̄ (ο σμινρονομοῦδρїи) на авва Доротей има и прилики, и отлики от среднобългарския превод на Oratio XLV и Oratio IX на Григорий Богослов. Различия в превода на гръцката лексема се наблюдават и в рамките на самото слово на АД. Показателно за техниката на превода е предаването на гръцките composita, на отрицанието с α-, на причастията и на някои отделни лексеми.

Превеждането на гръцките composita най-често е буквално поморфемно калкиране, но се наблюдава и превеждане на гръцката лексема чрез словосъчетание и дори чрез изречение:

1. Гръцки compositum—български compositum

- βραδύγλωσσος — медленогзыченъ (73)
- εὐλαβῆς — влѣгогоуѣннын (77)
- εὐμορφότερος — влѣгоуразнѣншии (69)
- εὐχαριστεῖ — влѣгодаритъ (77)
- καλλίφωνός — доврогласенъ (70)
- μισάνθρωπος — члѣконенавнстнїи (64)
- (τῆ) φιληδονία — лювосластїю (78)
- φιλαργυρίας — сребролюбїемъ (65)

2. Гръцки compositum—българско словосъчетание

- μισόκαλος — ненавнѣннѣкъ довроу (64)
- ὀδοιπορίαν — поуѣтное шествїе (65)

3. Гръцки compositum—българско изречение

- συνταπεινοῦτα — смѣкрметъ сλ с нїи (79)

Негацията с α- от гръцкия текст също се предава по различен начин в българския превод:

1. Гръцко α- — българско не-:

- ἀδυναμία — неможениѣ (78)
 ἀδύνατον — невъзможно (63)
 ἀκάθαρτον — нечистъ (73)
 ἀκατάληπτος — непостижимо (76)
 ἀνεπαίθητος — нечюв'ственѣк (75)
 ἀποροῦντα — недоумяща сѧ (75)
 ἀσθένεια — немошъ (78)
 ἀσθενοῦμεν — немошин есмы (66)
2. Гръцко б- — българско без :
 ἀθλίπτως — без печалн (67)
 ἀταράχως — без¹ смущениѧ (67)

Тази морфематична синонимия при предаването на негацията от гръцки на български е характерна още за преводите в старобългарски. Възможна е и друга причина за вариативността — когато среднобългарските преводи стъпват върху старобългарските, те включват по-широка синонимичност на средствата за предаване на дадена категория. Наслагват се елементи от техниката на превеждане на старобългарския книжовник с предпочитаните средства от техниката на превеждане при среднобългарския книжовник.

Нееднозначност се наблюдава и при предаването на причастията. Наред с тъждествения на гръцкия оригинал превод (ἀγρυπνῶν — вѧ; ἀκούσας — слышавши; ἀποροῦντα — недоумяща сѧ и т.н.) срещу гръцки participia се срещат и глаголни форми (лични и нелични):

- λέγων — глѧ (68, 73, 76), но и 2 пъти глѧ (72)
 θέλων — хотѧ (74), но хотѧше (72)
 ἐμποδίσας — спонз творитн (64), срв. ἐμποδίζων — запннаѧ (64)

Откриват се и примери, при които лична глаголна форма се превежда с причастие:

- ἀφῆκε (аорист от ἀφίημι) — вставивък (64)
 ἤγνόμε — не вѣдын (72)
 ἐπολεμήθη — вранъ пріемъ (79)

Прави впечатление наличието само на един пример за образуване на минало деятелно I причастие от по-старинния тип при глаголите от IV спрежение (такива случаи не са многобройни и в други слова на авва Доротей, въпреки че моделът през среднобългарския период отново е актуален)⁸:

- ἀξιωθεῖσα — сподобльшиѧ (76)

Не липсват примери за подобни „раздвоявания“ и на лексикално равнище:

- νοῆσαι — познатн (76), разоумѣтн (75)
 ἐπαρθῆναι — възнеситн сѧ (77), взатн сѧ (77)
 μαθεῖν — оучѣдѣтн (72), навъикнотн (74)

καταλαβειν — разорумѣти (76), постигнути (76)

εμποδιζει — спонз творитѣ (64), запннаѣ (65)

Интерес представляват и лексикалните различия в успоредиците, които за по-ранния етап от развитието на старобългарския книжовен език са повод за множество спорове и се наричат или лексикални дублети, или „охридизми — преславизми“, или „кирило-методиевска — некирилометодиевска лексика“ (велии—великѣ; възможнѣ ѣстѣ, невѣзможнѣ ѣстѣ—мощнѣ ѣстѣ, немощнѣ ѣстѣ; животѣ—жизнѣ, житиѣ; искрнѣ—внжнѣ; постити—алѣкати; ради—дѣла; тѣкъмо—тѣчиѣ и др. не само в рамките на слово д⁹). Наличието натакива успоредици в среднобългарския превод е доказателство за единството на българския език в неговото диалектно различие. Този факт потвърждава тезата, че идиолектът на книжовника-преводач се отразява върху езика на превода, а това е твърде важно, когато се уточнява езиковият ареал на центъра, в който е възникнал преводът. Друг важен извод, който може да се направи от това кратко изследване, е свързан с проблема за преводаческата и книжовната норма. Би трябвало да се говори за норма на превод на даден книжовник и за книжовна норма за даден период, която обаче в никакъв случай не може да бъде лексикална, а по-скоро граматическа.

Въз основа на извършеното проучване може да се твърди с голяма вероятност, че преводите на словата на авва Доротей и на Григорий Богослов са извършени от различни книжовници, в различни книжовни центрове, въпреки че времето на превеждане е едно и също. Словата на авва Доротей в процентно отношение са по-близо до предевтимиевския превод на хомилиите на Григорий Назиански. Резултатите от наблюдението върху техниката на превеждане дават основание за предположението, че среднобългарският превод на словата на авва Доротей е съхранил черти от по-стар превод, но са внесени и нови елементи. По-категорични изводи могат да бъдат направени при пълното проучване на езика на преводите на всичките слова на този християнски книжовник. Това ще допринесе за изясняване на динамиката на езиковите процеси през периода X—XIV в., която е предмет на изследване в палеославистиката през последните десетилетия¹⁰.

БЕЛЕЖКИ

¹ Църковна история на Евагрия Схоластика. Ч. IV, гл. 33. СПб., 1853 — цитатът е по предговора на архимандрит Йосиф към: Авва Доротей. Църковни слова. С., 1954, 7.

² Иванова, Кл. Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. С., 1981, 308. Пълна археографска справка за славянските преводи на словата и поученията на авва Доротей ще е част от цялостното изследване на езика на преводите.

³ Не разполагам с микрофилм от Пог. 1054 и затова работя по фотоси от ркп. №217, II от библиотеката „Драгоманов“ в гр. Лвов. Преводът е абсолютно еднакъв с този от Пог. 1054.

⁴ Среднобългарският превод на Oratio XLV е по ркп. № 674 от НБ „Св. св. Кирил и Методий“ от 1355—60 г., писан от Първослав за логотета Мита от Търново, а евтимиевската редакция на този превод е по ркп. № 1494, РГАДА от 1413 г., автограф на Г. Урик.

⁵ Среднобългарският превод е само евтимиевски и е представен в двата ръкописа.

⁶ Материалът от лексикалните успоредици гръцка лексема-българска лексема от среднобългарския превод в ркп. № 674 и № 1494 е предоставен от М. Спасова по непубликуваната и дисертация „Славянският превод на словата на Григорий Богослов“. Ползвам и публикациите по темата: Спасова, М. Старобългарският и среднобългарският превод на словата на Григорий Богослов. Археографски бележки. — В: Търновска книжовна школа. Т. 5. В. Търново., 1994, 305—319; Откъсите от слова на св. Григорий Богослов в Симеоновия сборник (по преписа от 1073 г.). Текстологични и лексикални проблеми. — В: Палеобалканистика и старобългаристика, В.Търново, 1994, 43—78.

⁷ Гръцкият текст при АД се цитира по Migne, J.P. Patrologiae Graecae cursus completus. T.LXXXVIII [col.1640—1652]. Означаването на страниците при среднобългарския превод е според пагинацията в Лвовския препис (Библиотека „Драгоманов“, рък. № 217, II).

⁸ Харалампиев, Ив. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. С., 1990.

⁹ Славова, Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. — В: Кирило-Методиевски студии. Кн.6, С., 1989, 15—129; Преславската редакция на старобългарските богослужебни книги. — В: Изследвания по кирилометодиевистика, С., 1985, 161—173; Добрев, Ив. Гръцките думи в Супрасълския сборник и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. — В: БЕ, 28, 1978, 89—98; Текстът на Добромировото евангелие и втората редакция на старобългарските богослужебни книги. — В: БЕ, 29, 1979, №1, 9—21; Минчева, А. Аспекти на формирането на нормите на старобългарския книжовен изик. — В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985; Jagić, V. Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Berlin, 1913; Львов, А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966.

¹⁰ Спасова, М. Лексикални промени в книжовния български език през периода X—XIV в. (Въз основа на съпоставката между старобългарския и среднобългарския период на Oratio I на Григорий Назиански). — В: Историко-филологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. В. Търново., 1994, 237—254; Производни съществителни за означаване на лица в старобългарския превод на Oratio XXXVIII (Слово за Рождество Христово) от Григорий Богослов. — В: Търновска книжовна школа. Т. 6, 231—253; Добрев, Ив. Апостолските цитати в Беседата на Презвитер Козма и преславската редакция на Кирило-Методиевия превод на Апостола. — В: Кирило-Методиевски студии. Кн.1. С., 1984, 44—62; Евангелие. — В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 1. С., 1985, 631—645; Вайер, Е, Х. Миклас. Преводчески похвати в Богословието на Йоан Екзарх в сравнение с по-късни паралелни преводи. — В: Старобългарска литература. Кн. 19, 1986, 29—59; Вж. и посочените съчинения в бел. 9.